

1. A TELEPÜLÉSNEPRAJZI KÉP NÉHÁNY VONÁSA

Székelyvarság jellegzetes erdélyi magyar hegyi szórványtelepülés, amelynek van egy másodlagosan formálódott, természetes sűrűsödéssel létrejött és felsőbb szorgalmazással növelt, falusias képet mutató központja. Itt állnak a középületek: a templom, a községháza, az iskola, a kultúrház, az egészségház. Itt működik a legnagyobb bolt, és a legnagyobb kocsmá. A templom és a kocsmá közötti térségen találkoznak egymással vasárnaponként a távoli hegyi tanyák lakói.

Varság község területén 1992-ben közel félezer lakóházban 1536 lélek élt. Egy hivatalviselő család kivételével valamennyien római katolikus székely magyarok.

Az erdős hegyekkel övezett, magas fekvésű Varság község manapság Zetelaka felől közelíthető meg egy század eleji építésű, meglehetősen elhanyagolt kövesúton. Más irányba nem vezetnek a településről motoros járművekkel járható utak. A Zetelakára, illetve Székelyudvarhelyre vezető egyetlen kövesúton kívül Varság területén zötyögősen bár, de lehet autóval közlekedni a néhol utcának tűnő Tisztási úton, a Nagyküküllő térségében haladó erdei úton és a Nagykút pataka mellett kanyargó úton. A mély völgyekkel tagolt fennsíkrendszer egyik fennsíkrészletéről a másikkra csak ügyel-bajjal, leginkább gyalog lehet eljutni. A tanyás határrészek dűlőútjai az év nagy részében autóval járhatatlanok. A lovas kocsi is nehezen vergődik át a sáros kátyúkon. *Bagzos* alsó részébe a *Központból* legegyszerűbben gyalog lehet eljutni.

Varságot nehezen átjárható erdős hegység választja el a hajdani anyaközségtől, Oroszhegytől. A különösen magas fekvésű, nagy múltú Oroszhegy falu egyike a hajdani Udvarhelyszék ún. havasalji településeinek. A szilvapálinkájáról Erdély-szerte híres Oroszhegy évszázadokon át nagy területű hegyes-erdős határt, roppant kiterjedésű „havasokat” mondhatott magáénak. Távoli havasain jött létre a varsági szórványtelepülés, amely 1907-ben sok-sok erdővel együtt önálló községként elszakadt Oroszhegytől. Mindebből következik, hogy Varság lakosságának nagy többsége oroszhegyi származású. A varságiak ősei Oroszhegy faluból költöztek föl hegyi tanyáik romantikus, bár fölöttébb nehéz sorsot nyújtó világába.

Amikor Varság területe még Oroszhegyhez tartozott, a mai varságiak elődei, a havasokon tartózkodó oroszhegyiek lovas kocsival is rendszeresen közlekedtek az erdős hegyeken át Varság és Oroszhegy között. Mára ezek a nehezen járható ősi utak elvesztették hajdani jelentőségüket. Napjainkban, ha a varságiak Oroszhegyre akarnak utazni, akkor először Zetelakán át leereszkednek Udvarhelyre. Onnan egy másik úton több falun át közelítik meg az út és a havasalji falusor utolsó faluját, Oroszhegyet.

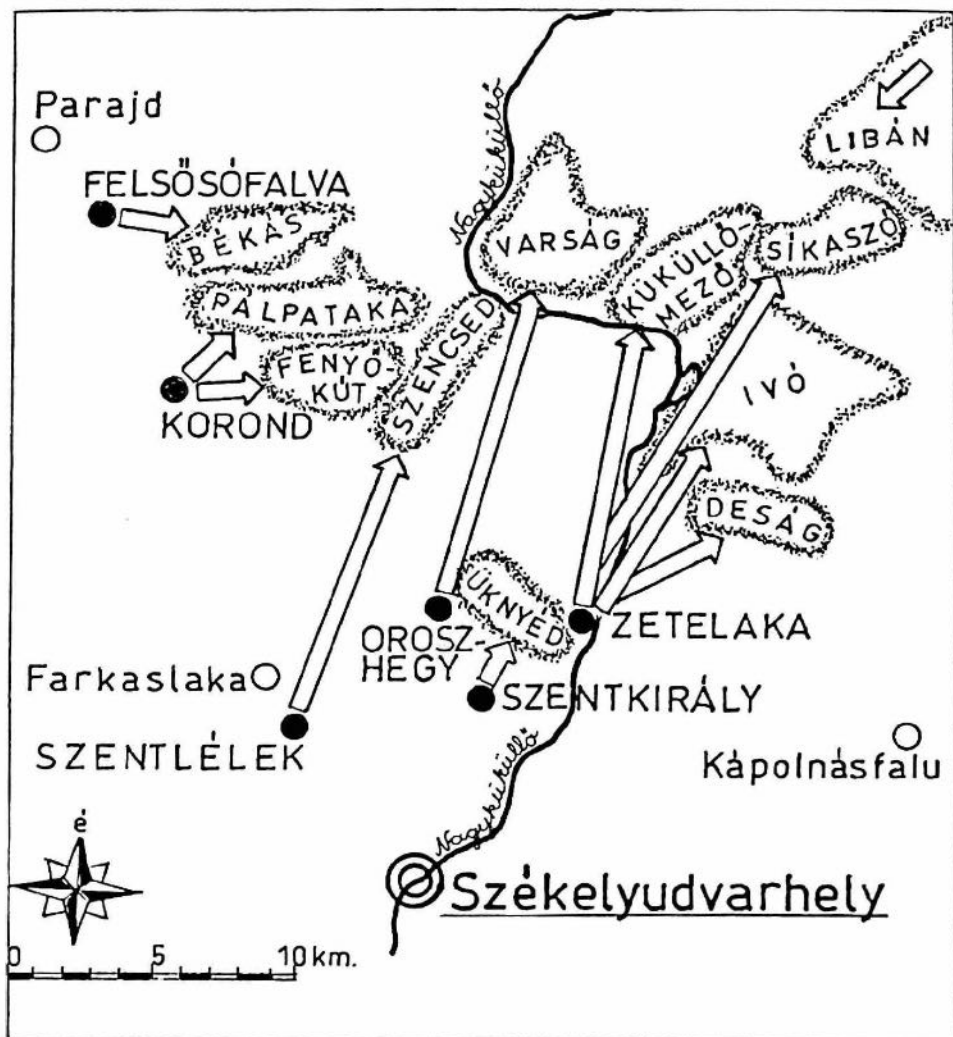
Ha Udvarhely környékén beszédbe elegyedünk a járó-kelő székelyekkel, és szóba hozzuk Varságot, beszélgető partnerünk biztosan megjegyzi némi humorral, hogy Varság akkora területen fekszik, mint Bukarest. Ebben van némi igazság, hi-

szen valóban nagy területen szóródtak szét a varsági házak. A humoros ízü megjegyzés azonban kimondatlanul mást is takar, mégpedig a faluhoz szokott erdélyi ember rácsodálkozását a szórványtelepülésekre. A Székelyföldön a falusias településforma az uralkodó. A székelyföldi ember faluban, kisvárosban gondolkodik, amikor valamely település kerül szóba. A falut pedig úgy tekinti, mint belterületet, vagyis a szélső háztól a lakótelepülés túloldalának szélső házáig terjedő telkek és épületek együttesét. Így érthető, ha rácsodálkozik a szórványtelepülés jellegű Varságra, ahol a két „szélső” ház között óraszám gyalogolhat. Jellegzetes „falusi” szemlélet húzódik meg tehát a Varságot Bukaresthez hasonlító népi humorban.

Bár az erdélyi magyarság körében a falu az uralkodó településforma, a varsági hegyi tanyák nem társtalanok és nem egyedülállóak a Nagykovácsfalvi forrásvidéken és a Hargita tájékán. A Varsággal szomszédos területeken hegyi tanyák százai jöttek létre a hajdani erdőségek irtott kaszálóin. Legismertebbek a korondi tanyák, amelyeket összefoglalva, együttesen „Korondi hegy”-ként, illetve Fenyőkút és Pálpataka néven emlegetnek. Hozzájuk hasonlíthatók a szentlelkiek szencsedi tanyái, az Üknyéd nevű terület szétszórt házai, valamint a Varsággal érintkező Küküllőmező szórványtelepülése. Hegyi tanyák sokasága borítja annak a völgynek a környékét is, amely Zetelaka felől átvezet a Gyergyói-medencébe. A völgy legjellemzőbb tanyás területei: Deság, Ivó, Sikaszó, Libán. Ezek a Varság környéki tanyás területek egy-egy történelmi falu határához tartoznak. A varsági tanyák elsősorban abban különböznek szomszédaiktól, hogy egymással társadalmassalva önálló tanyaközséget hoztak létre, és 1907-ben elszakadtak anyaközségüktől, Oroszhegytől.

A varsági és a Varság környéki magyar szórványtelepülések elsősorban azért érdemlik meg a magyar településnéprajzi kutatás figyelmét, mert rácsodálnak egy régi tudományos vélekedésre. A magyar néprajzi és földrajzi településkutatásban hosszú időn át tartotta magát egy elképzelés, amely szerint a magyarság kizárólag falu- és mezővárosiakból állt. Másodlagosan hozott ugyan létre szórványtelepüléseket az Alföldön, elsősorban a farmtanyás Duna-Tisza közén, a hegyi szórványtelepüléseket azonban nem kedvelte. A Kárpátok térségében előforduló hegyi tanyákat a kutatás a magyarsággal együtt élő nemzetiségek, szlovákok, románok, rutének civilizációs produktumai közé sorolta. Nagyemlékezetű Bátky Zsigmond a Magyarság Néprajza I. kötetében kijelentette, hogy a magyarság nem hozott létre hegyi szórványtelepüléseket. Még a hegyvidéken élő székelység körében sem fordul elő ez a településforma. Az illusztrációs rajzként bemutatott gyimesi csángó szórványtelepekről némi megvetéssel megjegyezte, hogy azok újak.¹ Ez az eset is bizonyítja, hogy ha a magyar néprajz krónikus ősfurma-kereső misztikája pontatlan fogalmazással is párosul, a tudományos eredmény mennyire elszakad a valóságtól. Bátky Zsigmondnak bizonyára sok igazsága van, amikor kijelenti, hogy a magyarság erdélyi honfoglalása a románokkal ellentétben nem szórványtelepülések, hanem falvak formájában történt. Ez azonban a régi, jobbára középkori múlt. Később, valamikor az újkori évszázadokban a székelység is hozott létre szórványtelepüléseket, mégpedig nem is keveset. Ezek virágzása, léte a XX. század települési realitása, amelyet nem lehet múltba révedő vaksággal figyelmen kívül hagyni. Annál is inkább, mert a történelmi múlt

¹ BÁTKEY Zsigmond 1941-1943. 109-111.

1. ábra. Erdőből irtott jelentősebb tanyás területek a Nagykovácsok forrásvidékén. (Tervezte: Bárbth János).
(A nyilak a tanyai népesség eredetére, a tanyás területek hajdani birtoklására utalnak).

vonatkozó Bátky-féle fejtcgetéseket a következő szerző már úgy értelmezi, hogy a magyarságnak egyáltalán nincsenek hegyi szórványtelepülései, amely megállapítás a több évszázadot felölelő újkorra vonatkoztatva már nyilvánvalóan nem igaz.

Fölöttébb nagyvonalúan fogalmazott a XX. századi jelent bemutatató földrajzi összefoglalásában a kiváló földrajztudós Prinz Gyula, amikor azt írta: „A Székelyföldön nincs is hegyi tanya.”² Ez a kijelentés, nem pontatlan fogalmazással társított múltba nézés, mint Bátkynál, hanem az élő települési realitás nagyvonalú figyelmen kívül hagyása. Amikor ez a súlyos kijelentés íródott, Varság már évtizedek óta magyar hegyi tanyák önálló községeként élte életét, és a környező tájak magyar hegyi tanyái is nagy múltú szórványtelepekként színezték Erdély települési képét.

Tanulmányomban jobb híján a tanya kifejezést használom a varsági hegyi szórványtelepek jelölésére. Megjegyzem azonban, hogy Varság népének nyelvében a tanya szó nem használatos olyan jelentéssel, mint ahogy az a Magyar Alföldön, illetve a magyar köznyelvben általános. Néha lehet hallani Varságon a tanya szót, de jelentése valamiféle erdélyi közigazgatási nyelvből alászállt enyhén eltorzult jelentés. Külterületi házakkal megszórt, tanyás határrészrt értenek alatta, pl. *Bagzos tanya*, *Sólyomkő tanya* stb.³ Elsősorban községközi körök, közalkalmazotti rétegek nyelvben fordul elő ez a speciális jelentés. Innen terjed a parasztság szóhasználatának gyakorlatába. Jó példája ez annak, amikor a távoli, csak hallomásból ismert dolgok neve eltorzult jelentést kap. Az eredendően tanyátlan Erdély az Alföld legjellemzőbb újkori emberi telephelyeinek nevét megváltoztatott jelentéssel próbálta alkalmazni. Az egy-egy család magányos telephelyének alföldi *tanya* elnevezéséből Erdélyben „külterületi lakott hely,” sok család szétszórt lakóhelyét együttesen jelentő, határrész értelmű szó lett.

Ez az eltorzult jelentés ellentétes a magyar köznyelvvvel. Tudományos szövegben való köznyelvi szerepeltetése sok zavart okozna. Ezért tanulmányomban lehetőleg nem használom. Igyekszem nem terjeszteni. Ellenben, mivel a szórványtelepülés magányos telephelyeit valahogy meg kell nevezni, az alföldi, illetve a köznyelvi *tanya* szót használom jelölésükre, esetenként megtoldva a „hegyi” jelzővel.

A magányos családi telepnek tulajdonképpen nincs neve Varságon. Ez tükröződik a földrajzi nevek világában is. Az Alföldön a tanyát birtokló család neve a hozzátett tanya szóval naponta használt, fontos földrajzi név, gyakorta emlegetett tájékozódási pont. A *Gyenizse-tanya*, *Kovács-tanya*, *Rózsa-tanya* elnevezések egy-egy család telepének nevéként évtizedek, sőt esetenként évszázadok alatt bevonultak a nagyhatáru alföldi tanyás települések legfontosabb földrajzi neveinek világába. Varságon, mivel a tanya szót nem használják a családi telepek jelölésére, ilyen földrajzi nevek nem alakultak ki. Legfeljebb így jelölik meg a családi telephely közelében történő dolgok helyét: *Pál Katona Gyurinál*, *Tifán Andráséknál* stb. A határbeli szórványtelep családi házára, gazdasági épületeire és portájára a *bennvaló* kifejezést használják. Ez a szó Erdélyben általános a falusi telek és épületeinek jelölésére. Ezt

² PRINZ Gyula - TELEKI Pál 1936-1938. 314.

³ A tanya szó efféle jelentésű használatának korai példája az oroszhegyi jegyző egyik levelében olvasható 1881-ből. Amikor Sólyomkőről, Forrásközéről és a Küküllő nevű tanyás településről együtt ír, egyszer így fogalmaz: „az iskola Forrás között, a jelenlegi helyén állítassék-e helyre, vagy a három tanyának egy alkalmasabb pontjára szálltassék által?”.(OPI. Pléb. iratok. 1881.)

a szót ismerték és használták a varságiak oroszhegyi ősei is falusi portájuk megnevezésére.⁴

Abban az időben, amikor az oroszhegyiek még csak gazdasági telepeket hoztak létre varsági irtott kaszálóikon, és csak ideiglenesen tartózkodtak kint a „havason”, telephelyüket *szállás*-nak hívták. A szállás szó a mai varsági öregek nyelvében is él. Általában a múltra vonatkoztatják. Azokra a tartozéktelepülés jellegű telephelyekre alkalmazzák, amelyek az egyre szaporodó állandóan lakott szórvány tanyák között fokozatosan fogyatkozva bár, de még a XX. században is hozzátartoztak Varság települési képéhez, sőt néhány példányuk még ma, a XX. század végén is fellelhető a varsági földeken. Amíg a határmenti paraszti gazdasági telephely tartozéktelepülés volt, vagyis hozzátartozott valamelyik oroszhegyi falusi házhoz, *szállás*-nak nevezték. Amikor az alföldi farmtanyákhoz hasonló állandó lakóhelyé vált, építményeit és azok környékét a falusi porták megnevezéséhez hasonlóan a *bennvaló* szóval illették.

A XX. század végi helyzet alapján Varság jellegzetes hegyi szórványtelepülésnek tekinthető, azzal együtt, hogy határának egyik részén másodlagos településfejlődési folyamat eredményeként faluszerű sűrűsödés is kiformalódott. A szétszórtnan álló varsági házak, az alföldi tanyaközségek lakóépületeihez hasonlóan, teljes értékű állandó lakóhelyek. Nem kötődnek falusi, mezővárosi házhoz. Egymást követő nemzedékek kizárólagos otthonai. A Varság múltja után érdeklődő idegen könnyen azt gondolhatja, hogy a nagy kiterjedésű szórványtelepülés valamiféle előzmény nélküli kitelepüléssel, eltelepüléssel, másodlagos településszóródással jött létre. Természetesen ilyen véleményekkel találkozunk Erdély-szerte, ha „írástudókkal” beszélgetve szóba hozzuk Varságot. A helybeliek fiatalabb nemzedéke is hajlamos arra, hogy Varság létrejöttét az oroszhegyiek egy részének egyszerű kitelepedésével magyarázza. Jobbára magam is így vélekedtem, amikor először néztem szét a Küküllő forrásvidéke tájékán. Kutatásaim során fokozatosan jutottam el annak megsejtéséhez és felismeréséhez, hogy a látszattal ellentétben a varsági hegyi tanyák keletkezése esetében jóval többről van szó, mint egyszerű kitelepedésről, másodlagos településszóródásról. Az elérhető történeti adatok elmélyült tanulmányozása és a helyszíni néprajzi kutatás tanulságainak alapos elemzése nyilvánvalóvá tette számomra, hogy a varsági hegyi tanyák kialakulásának kérdéseire csak akkor adhatok megbízható választ, ha a megosztott települések, illetve a tartozéktelepülések fogalmkörében gondolkodom.⁵

A XX. századi magyar néprajzi településkutatás nagy horderejű, európai kisu-gárgzású tudományos felfedezése volt a régi magyar tanya tartozéktelepülés jellegének megfogalmazása. Györfly István és követői az alföldi tartozéktanya leírásával, a mezővárosi ház és a korai tanya kapcsolatának feltárásával egy települési alaptípust,

⁴ „...lévén az Oroszhegyi megyének Diáfalvában egy kis bennvaló helyje..., az melynek vicinussa egyfelől az közönséges út, másfelől az Barabás Atyafiak ben való lak helyek, ezen vicinált helyen régentén Templom volt, s most haszonvehetetlen hely...” (OPI. Kontraktusok. 1806. jún. 25.). – „...egy darab Bennvaló helyet, mely...vagyon... a vetéskapu mellett”. (OPI. Kontraktusok, 1818. jan. 18.)

⁵ A megosztott település fogalmára és a tartozéktelepülés fogalmának értelmezésére lásd: BÁRTH János 1996. Korábbi, illetve további irodalom ott!

egy településszervezési „elemi gondolatot” fedeztek föl, amelynek európai párhuzamai lassan-lassan kirajzolódnak.⁶

A magyar tartozéktanyák, illetve az összhatárbeli megosztottság kutatói jórészt megálltak az Alföldet koszorúzó hegyek lábáinál. Ha szót is ejtettek hegyi szórványtelepülésekről, azokat leginkább a magyarsággal együtt élő népek hagyományvilágába utalták. Természetesen ugyanezt tették a szálláshasználatban érdekelt népek, pl. a szlovákok kutatói.⁷ Amikor magyar kutatók magyar hegyi szállásokról tudósítottak, legtöbbször nem kapcsolták össze, (nem állították párhuzamba) a bemutatott hegyi szállást a magyar alföldi tanyával.⁸

Varsági településnéprajzi kutatásaim legfontosabb tanulságát abban a figyelemfelhívó megállapításban összegezhetem, hogy a jövőben a gazdasági rendeltetésű településtartozékok világát ki kell terjesztenünk a korai alföldi tanyákról a hegyvidéki parasztgazdaságok „havasi” telephelyeire is. Más szóval: a megosztott település tágon értelmezett fogalmába nem csak az alföldi tanyás mezőváros, a szálláskertes alföldi és felföldi agrártelepülés, a majorkerteket birtokló dunántúli és felföldi polgár város, hanem a hegyi irtáskaszálók szállásait tartósan használó erdélyi falu is beletartozik.

A hegyi tanyák történetében hasonló folyamatok játszódtak le, mint az alföldi tanyafejlődésben. Használati módjuk állomásai, történeti útjuk tagoló stációi hasonlóak. A legtöbb hegyi tanyának volt tartozéktelepülés korszaka. A tartozéktelepülés jelleg lassú, több fokozaton áthaladó felszámolódásával formálódott ki a XX. század végén megfigyelhető szórványtelepülési arculat.

Közbevetőleg szükséges megjegyezni, hogy valószínűleg nem minden erdélyi hegyi tanyának volt tartozéktelepülés előképe. Ez is az alföldi tanyafejlődésre emlékeztető vonás. A hatalmas alföldi tanyavilágban ezrével vannak olyan tanyák, amelyeket tartozék jellegű múlt nélkül, farmtanyaként alapítottak és építettek. Ugyanez elmondható az erdélyi hegyi tanyák egy részéről is. Többek között Varságon is létezik sok olyan újabb tanya, amelyet már varsági, vagyis tanyai születésű gazda alapított, örökölt, vagy vett birtokán, eleve farmtanyaként. Másrészt Erdély legkülönbözőbb részein lezajlottak olyan XX. századi tanyaosodási folyamatok, amelyeknek eredményeként azonnal állandóan lakott hegyi farmtanyák jöttek létre. Ezekben az esetekben valószínűleg tényleges kitelepedés, elsődleges szórványalakulás játszódott le.⁹

A tartozék jellegű, illetve tartozék múltú hegyi tanyák esetében a *szállás* alapján az irtott havasi kaszáló tekinthető, amelyen építményt, általában csűrűt kellett létrehozni a kinttartózkodó emberek, a gyűjtött széna és a teletetett állatok számára.

⁶ GYÖRFFY István 1910; 1942; 1943 - MÁRKUS István 1943 - HOFER Tamás 1980.

⁷ BEDNARIK, Rudolf 1967 - ŠVECOVÁ, Soňa 1975; 1991 - MÁRKUS, Michal 1976.

⁸ GYÖRFFY István 1937. - GUNDA Béla 1941. 241-245. - Utalt a lápos völgyi hegyi szállások és az alföldi tanyák fejlődésének hasonlóságára - GUNDA Béla 1956. 93. - MÁRKOS András 1958. - Szabó István hangsúlyozta, hogy az alföldi tanyát meg kell különböztetni a hegyi szállástól. Intelme azzal függött össze, hogy a hegyi szállás kifejezésen sajnos nem a hegyvidéki parasztgazdaság havasi telephelyét, hanem a havasi pásztorkodás pásztorepítményét értette. (SZABÓ István 1960. 140.).

⁹ Vö: GYÖRFFY István 1942. 402. - (Magyarcséke) - KÓS Károly 1980. 452. - (Szék) - KÓS Károly 1972. 16. - (Kászonfeltíz) - KÓS Károly 1989. 65. - (Katona) - Ajánlatos lenne azonban e helységek vonatkozásában is tisztázni alapos agrártörténeti és településtörténeti kutatásokkal, hogy pontosan miként ment végbe a szórványtelepülés kialakulásának folyamata.

A kinttartózkodás fokozatai elvezettek az állandóan lakott szórványtelepekhez és a hegyi tanyák népének közösséggé formálódásához.

Varság határában még a XX. század végén is fellelhető néhány ún. *oroszhegyi kicsi ház*, vagyis olyan telephely, amely oroszhegyi tulajdonban van, és gazdája csak időszakosan használja. Ezek a kis faházzal és csűrrel ellátott szállások a hajdani hegyi tartozéktanyák és a hozzájuk kötődő régi életforma reliktumai. Valamikor sok *oroszhegyi kicsi ház* létezett a varsági tájon. Ha betérünk valamelyik varsági portára, a gazda rendszerint elmondja: állt itt hajdanán egy *oroszhegyi kicsi ház*, de lebonttam, amikor építettem a most is álló házat.

A varsági hegyi tanyák fejlődésének az alábbi fokozatai, korszakai különböztethetők meg:

- A XIX. század utolsó harmada előtt a varsági szállások tartozéktelepülés jellege dominált. A varsági irtott kaszálót birtokló oroszhegyi gazdának volt Oroszhegyen háza. A faluban lakott, oroszhegyi polgárnak számított. Varsági szállásán csak időszakosan tartózkodott, pl. szénakaszálás idején, illetve télen az állatok teleltetése céljából. Utóbbi munkát legtöbbször nem a gazda végezte, hanem szolgálégyenyek és gazdfiak tanyáztak kint a havasi épületekben.

- A XIX. század utolsó harmadában és a XX. század elején egymás mellett éltek a tartozék jellegüket elvesztett hegyi farmtanyák és a még időszakosan használt tartozéktelepek. Az utóbbiak száma és jelentősége egyre csökkent.

- A XX. század I. világháború utáni éveiben általánossá váltak a farmtanyák. A tartozéktanyákból csak néhány hírmondó maradt. Az állandóan lakott farmtanyák oroszhegyi eredetű népe egymással épített ki társadalmi kapcsolatokat. A mindennapi életben nagy szerepe lett a szomszédsági közösségnek. Lassan kifermálódott a varsági tudat. Kialakultak a varsági szokások, amelyek a régi oroszhegyi szokások szórványtelepülési körülményekhez alkalmazott változatai. Pl. a nagy távolságok miatt megváltozott a lakodalom korábbi rendje; különös, varsági színt kapott a házszentelés; az állattartó tanyai nép életritmusához igazodva a déli órákra tolódott a vasárnapi mise; megnőtt a templom előtti találkozás, beszélgetés szerepe stb.

- A XX. század utolsó harmadában Varságon is feltűntek a másodlagosan tartozék tanyák. Ez azt jelenti, hogy az elnéptelenedett tanyát egy másik tanya vagy „központi” ház gazdája használja időszakosan. Ugyancsak ebben az időben tűntek föl a városi lakosok által megvásárolt hobby-tanyák és a patak völgyekben épített üdülőházak.

A varsági tanyafejlődés fentebb bemutatott állomásai, fokozatai a nagy távolság és az ökológiai viszonyok különbözősége ellenére megfelelnek az alföldi tanyafejlődés stációinak, fokozatainak.